

Täystyöllisyydestä yksilödiskurssin voittokulkuun?

YKSILÖLLISTYMISPUHEEN ARTIKULAATIOIT,
TYÖTTÖMYYS JA UUSLIBERALISTISEN
GLOBAALITALOUDEN KULTTUURI

Having lost their faith in God, they believe instead in the godlike powers of work to provide everything sacred to them: prosperity, social position, personality, meaning in life, democracy, political cohesion. Just name any value of modernity, and I will show that it assumes the very thing about which it is silent: participation in paid work.

Ulrich Beck (2000, 63)

Mistä muistamme menneen vuosikymmenen Suomen? 1990-luvun lopulla joku tokaisi televisiossa, että vuosikymmen tullaan muistamaan työttömyydestä ja pe-

Yksilöllistymispuhe toimii uusliberaalissa ajattelussa työttömiä syyllistäen. Se haastaa protestanttisen etiikan mukaisen ihanteen täystyöllisyydestä korostamalla yksilöllisiä ihanteita ja saattaa näin tarjota uusia kulttuurisia kiinnittymiskohtia. Jos yksilöllistymispuhe on ollut alisteinen täystyöllisyyttä painottavalle työmytologialle, nyt osat näyttävät kääntyneen toisin päin. Tässä artikkelissa tarkastellaan yksilöllistymisdiskurssin luonnetta ja toimintaa työttömien kirjoituksissa, erityisesti sen artikulaatioita suhteessa uusliberalistiseen globaalitalouteen. Esi-merkkiaineistona käytetään SKS:n vuonna 1993 järjestämää kirjoituskilpailua työttömyydestä.

lastusarmeijan leipäjonoista. Luulen yhtä monien muistavan 1990-luvun Nokian menestyksen vuosikymmenenä. Näin kenties kaksi vahvinta julkista mielikuvaa Suomesta korostavat toisaalta ennätysmäisen nopeasti kasvaneita työttömyyslukuja ja joukkotyöttömyyttä ja toisaalta kumisaappaitakin valmistaneen monialayrityksen nousua erääksi maailman johtavaksi teknologiayritykseksi. Edellinen kertoo köyhyydestä, selviytymisen vaikeudesta niin taloudellisesti kuin henkisesti ja

jälkimmäinen näyttäytyy muutamien suomalaisten ja laajemmin Suomen talouden menestystarinana. Mitä oikeastaan merkitsee se, että mielikuvat tuottavat kaksi päinvastaista käsitystä Suomesta? Yksiselitteinen ja ytimekäs vastaus kysymykseen ei ole mahdollista, mutta voimme kuitenkin kartoittaa aihetta erityisesti näkökulmasta käsin. Tässä kurkistusaukkona on yksilöllistymispuhe ja sen julkinen artikuloituminen modernin kulttuurin työmytologiaan, uusliberaaliin globaalitalouteen ja työttömien kulttuuriseksi resurssiksi.

Yksilöllistymispuhe toimii uusliberaalissa ajattelussa työttömiä syyllistäen. Se haastaa perinteisen protestanttisen etiikan mukaisen ihanteen täystyöllisyydestä korostamalla yksilöllisiä ihanteita ja saattaa näin tarjota uusia kulttuurisia kiinnittymiskohtia. Tarkastelen yksilöllistymisdiskurssin luonnetta ja toimintaa työttömien kirjoituksissa, erityisesti sen artikulaatioita suhteessa uusliberalistiseen globaalitalouteen. Kyseinen diskurssi näyttää olevan hyvin sisäistetty kulttuurinen arvo ja retorinen strategia, joka aktualisoituu erilaisissa kulttuurisissa ajattelumalleissa ja käytännöissä. Kysymys, jonka mahdollisia seurauksia ja konteksteja (enkä niinkään suoraa vastausta) hahmotan yksilöllistymispuheen kautta kuuluukin: olemmeko siirtymässä modernin kulttuurin täystyöllisyyttä korosta-

vasta työmytologiasta irtaantuneeseen yksilöllistymisdiskurssin voittokulkuun? Jos seilaamme tällaisella kurssilla, mitä seurauksia sillä on tai mahdollisesti tulee olemaan?

”Työttömän tarina” ja diskurssiteoria

Vuonna 1993 Suomalaisen Kirjallisuuden Seura järjesti yhdessä Toimihenkilöjärjestöjen Sivistyслиiton kanssa ”Työttömän tarina” -kirjoituskilpailun. Kilpailuun osallistui lähes 1200 kirjoittajaa ja vastauksista kertyi yli 12 000 liuskaa tekstiä. Vaikka olen lukenut aineistoa laajasti, lainaan tässä vain muutamia tekstejä, jotka eivät ole niinkään todistusaineistoa kuin esimerkkejä. Katson millaisiin konteksteihin yksilöllistymistä painottava diskurssi artikuloituu niin tekstien sisällä kuin kulttuurisissa käytännöissä. Työttömien omakohtaiset tekstit osallistuvat julkiseen keskusteluun siten, että ne ovat tutkijoiden käytössä SKS:n arkistossa, ne näkyvät valikoituina ja tulkittuina tutkijoiden julkaisuissa (esim. Kortteinen & Tuomikoski 1998) ja niistä osa on julkaistu kirjassa *Työttömän tarina* (Laaksonen & Piela 1993).

Diskurssi- ja artikulaatioteoreettisen lähestymistavan mukaisesti (Hall 1992, 1999; Grossberg 1992, 1995, 1997a; myös Slack 1996) luen työttömien tekstejä julkisia vaikutuksia ja kytkentöjä tuottavina teksteinä. Tavoitteenani on yhden erityisen diskurssin, yksilöllistymispuheen, kriittinen kartoitus, koska se näyttää nousseen keskeiseen asemaan niiden työttömien kirjoituksissa, joissa työn sijaan pyrittiin löytämään jotain muuta sisältöä elämään. Yksilöllistymispuhe haastaa kiintoisalla tavalla vallitsevan protestanttisen etiikan mukaisen ihanteen täystyöllisyydestä.

Työn kulttuurinen mytologia

Modernin kulttuurin työmytologiaa määrittävät monet eri toimijat: hallituksen politiikka, mediajulkisuus, tutkijat, eri instituutioiden julkilausuttu tai julkilausumaton toimintalogiikka sekä kaikki kuviteltavissa olevat käytännöt. Ne ovat tuotaneet mytologiaa, jossa sosiaalisesti ja kulttuurisesti konstruoitu narratiivi on luonnollistettu ja siksi viattomaksi koettu. Tämä mytologia ei ole viattomaksi koettua puhetta niinkään siksi, että sen intentiot olisivat kätkeytyä, vaan siksi, että ne on luonnollistettu. (Barthes [1957] 1994, 173–218). Kyse on siis siitä kuinka

kontingentteja asioita ja käsityksiä mytologisoidaan eli ei pelkästään pidetä luonnollisena vaan myös arvotetaan tämä luonnollisuus.

Modernin työmytologian tutumpi nimike on protestanttinen työetiikka. Tässä ei ole kiinnostavaa selvittää oliko Max Weberin ([1904–1905] 1990) kuvaus oikea, vaan tarkastella miten työetiikan konstruointi ja siitä puhuminen on toiminut mytologisoivana tekijänä. Työetiikan perusteesta – siitä että työnteko on hyve ja velvollisuus, vaikka et ymmärtäisikään mitä hyvää se voisi elämääsi tuoda – on muodostunut niin Suomessa kuin läntisessä modernisaatiossa mytologia: ideaali, jossa ideaalilla ei tarkoiteta abstraktia ja absoluuttista arvoa, vaan kontingenttia konstruktioita, jota rakentavat niin julkinen kommunikaatio kuin ihmisten ja instituutioiden käytännöt. Tämä konstruktio representoi ja samalla tuottaa tiettyjä sosiaalisia ja kulttuurisia arvoja ikään kuin ne olisivat universaaleja. Tässä mielessä kaikki yhteiskuntamuodostumat ovat jatkuvan mytologisoinnin tilassa. (esim. McCutcheon 2001, 32)

Kristillisestä sisällöstään irtaantuneen työmytologian päämääränä on ollut täystyöllisyyden maallinen paratiisi. Se on horisontissa siintävä tavoite, jota ei koskaan saavuteta. Sen muoto on aina ”ei-vielä”. Mytologia on kuitenkin muutoksen tilassa. Esimerkiksi ajatus täystyöllisyydestä, joka kuuluu oleellisesti modernin kulttuurin työmytologiaan, ei enää näytä olevan varteenotettavain vaihtoehto mahdollisten tulevaisuuksien fantasioissa. Ainakin teollisuustyön romahduksen jälkeisessä automatisoinnin sekä informaatio- ja kommunikaatioteknologioiden yhteiskunnassa tuottavuus on kasvanut eri tahtiin työn tarpeen kanssa. Vaikka työ ei lopu, talouden kasvu ei ole poistanut laajaa työttömyyttä. Täystyöllisyyden toteuttamiseksi on kenties vain yksi vaihtoehto: Amerikan malli, jossa ihmisillä on kolme työtä, mutta he eivät silti välttämättä elätä perhettään. Juuri täystyöllisyyden projektin katkeaminen on merkittävä muutos verrattuna menneeseen. Tässä muuttuvassa mytologiassa myös työetiikka tulee artikuloituksi toisin: työn standardoinnin sijaan kohtaamme työn yksilöllistymisen ja sen mukanaan tuomat haasteet. (ks. Beck 2000, 42, 55)

Yksilöllistymispuhe ja sen tunnuspiirteet

Diskurssin tutkimisen kannalta ei ole oleellista onko diskurssi tosi vai epätosi. Tärkeämpää on, onko sillä käytännön vaikutuksia. (ks. Hall 1999, 105) Silloin kun puhutaan yksilöllisyydestä, itsellisyydestä tai yksilön autenttisuudesta, käytetään käsitteitä mukaisesti emic-termejä eli kyse on tutkittavien omista erotteluista. En ota niitä valmiina teoretisoituina etic-käsitteinä, vaan pidän niitä diskursiivisena käytäntönä ja retorisenä strategiana, jonka erityisenä toimintalogiikkana on erojen tuottaminen. Logiikkaa voidaan verrata Lawrence Grossbergin (1995, 60 ja 1997b, 113–114) kirjoituksiin rockmuodostumasta eroja tekevänä koneistona. Siinä käydään jatkuva kampailua siitä, mikä on autenttista tai aitoa ja mikä ei. Autenttisuus on kyseenalaistamaton arvo. Autenttisen ja ei-autenttisen välillä ei ole olemassa reaalista eroa. Autenttisuus on pikemminkin rockin eroja tekevä efekti. Se on logiikkaa, jolla kyseinen muodostuma operoi. Sillä strukturoidaan jatkuvasti muodostuman keskustoja ja kenttää. Tämä pätee myös siihen, kuinka yksilöllistymispuhe toimii nyky-yhteiskuntamme kentässä. Sillä määritetään ero modernin kulttuurin työmytologiaan.

Yksilöllistymisdiskurssi ei ole uusi. Se on yleinen ja sen voidaan katsoa vaikuttaneen jo niin kansallisessa kuin yleiseurooppalaisessa täystyöllisyyttä painottaneessa työmytologiassa. Sitä voidaan myös historiallistaa määrittämällä moderni ”yksilön” syntyajankohdaksi. Tässä lähdän kuitenkin siitä, että toimintalogiikkana

sa vuoksi yksilöllistymispuheen lopullinen asema määräytyy ajallisesti ja paikallisesti sen mukaan mihin se artikuloituu ja mihin ei. Jotta muutosta voi havainnollistaa, sen käyttöä ja toimintaa tulee tarkastella ilmenemiskontekstissaan. Vaikka diskurssi olisikin samalla tavalla säännönmukainen kuin toimiessaan yhdessä täys-työllisyyden diskurssin kanssa, sen funktio näyttäytyy nyt erilaisena.

Foucault'laisittain ajateltuna diskurssilla on säännönmukainen logiikka ja funktio. Toisin sanoen: lausumat, jotka identifioimme tiettyyn diskurssiin kuuluvaksi, ovat säännönmukaisia edes abstraktilla tasolla ja ne toimivat ilmenemiskontekstissaan tietyllä tavalla. Yksilöllistymispuhe ei suinkaan ole yhtenäistä ja sen identifioiminen onkin jo tulkittu teko. Hajanaisuudesta huolimatta sen säännönmukaisena tunnuspiirteenä on perustan asettaminen. Tämä perusta on jokin käsitys autenttisesta tai aidosta minästä. Joskus siihen yhdistyy työttömillä riisumis- tai kuorimismetafora. Tämä aito minä asetetaan jollakin tavalla kyseenalais- tamattomaksi perustaksi jonkin muun mahdollisen perustan, kuten perheen, kansan, valtion, yhteisön tai työn sijaan. Esimerkkeinä ovat lainaukset työttömien kirjoituksista:

Toivon, että "tarpeettomat" ihmiset jaksaisivat määritellä sijansa ja arvonsa tuottavuusnäkökulmasta riippumatta, omasta itsestään käsin, vaikkei se aina helppoa olekaan. Ihmisarvo löytyy tittelen alta; viimeistään kuolinilmoituksessa ammattinimike näyttää huvittavalta, olipa sen kantaja eläessään ollut kuinka tarpeellinen.

Kirjoittaja asettaa "oman itsensä" perustaksi ja erkaannuttaa sen työstä, tuotavuudesta ja titteleistä. "Tarpeettomilla" ei ole pääsyä näihin yhteiskunnallisesti merkitseviin määreisiin ja siksi kirjoittaja ehdottaa uudenlaista määrittelyä, jossa jokin paljas tai autenttinen itse määräytyy ensisijaiseksi. Juuri tässä tehdään ero ajatukseen työstä oman elämän välttämättömänä perustana.

Vaikein työni kuitenkin on ollut itseni kuoriminen. Sen [n.n.] esiin kaivaminen, mikä oli piilossa kuluttajaorjuuden alla. Sitä mukaa kun suomet silmiltä tippuivat, nosti arka taimi päänsä esiin ja toi eletyn elämän todellisuuden arvioon uuden näkökulman. Aloin nähdä, miten syvälle yksilöllisen elämän muut kuin taloudelliset tarpeet minussakin olivat olleet painettuina yhteiskunnassa vallitsevan arvopäämäärän alle, jossa alalla kuin alalla haluttiin nostaa valta- ja talouskilpailussa menestyminen ihmistason mittariksi.

Yksilöllistymispuheelle ominainen ajatus autenttisuudesta korostuu kuorimismetaforassa. Itsensä kuoriminen tuotannon ja kulutuksen syklin alta tuo kirjoittajan mukaan pintaan yksilölliset tarpeet ja arvot – sen oletetun kovan ja autenttisen ytimen, jolla itse asiassa määritetään erottautumista yhteiskuntamuodostuman arvoista ja asetetaan yksilö uudeksi, aiemmin piilossa olleeksi perustaksi.

Kun ensin olin tullut riisutuksi työttömäksi, siis alusvaatteisilleni, päätin käyttää tilanteen intiimiyttä hyväkseni, riisua ne vähätkin rievut ja kuoriutua sipulin lailla vieläkin pitemmälle kuin alastomaksi. Toisin sanoen, päätin tutustua itseeni, henkilöön, josta olen aina ollut vilpittömän kiinnostunut, jota olen milloin ihail- lut, milloin inhonnut suunnattomasti. [...] Yleinen käsitys lienee, että työttömyys heikentää itsetuntoa. Minulle on käynyt päinvastoin: ensimmäistä kertaa elä- mässäni tunnen seisovani omilla jaloillani, olevani **itsenäinen** ja **itsellinen**. Tarpeeksi hyvä minuksi ja liiankin hyvä myymään itseäni mihin tahansa. Haluaisin mielelläni myös palkkatyötä, mutta järjestyksen on oltava tämä: ensisijaisesti olen minä, vasta sitten jonkun muun roolin kantaja. Kenenkään edessä en aio madella. [Lihavointi on alkuperäinen.]

Kuorimismetaforan lisäksi riisuuntumismetafora toteuttaa samankaltaista mekanismia. Työttömyydestä seuraa työn merkityksen kyseenalaistaminen ja siten autenttisen itsen asettaminen sekä uudeksi perustaksi että uudeksi kiinnostuksen kohteeksi. Epäautenttinen työ taas määritetään tälle alistaiseksi.

Jos diskurssin säännönmukaisuus on perustan asettamisessa, mikä sitten on diskurssin funktio? Vaikka elämäntarinoiden kirjoittajilla on tapana kertoa itsensä löytämisestä eli se on elämästä kertomisen konventio, sen artikuloiminen yksilöllistymispuheessa eri konteksteihin on nähdäkseni juuri nyky maailman moninaisten toimijoiden kamppailun kohde. Diskurssille ei ole määriteltävissä yhtä selvärajaista funktiota. Sen sijaan yksilöllistymispuhe toimii hyvin erilaisissa konteksteissa muodostaen erilaisia artikulaatioita. Sen areenana ovat esimerkiksi uusliberalistisen globaalitalouden kulttuuri, henkiset perinteet ja työttömien kirjoitukset. Globalisaatio- ja modernisaatioteorioissakin kuvataan maailmansotien jälkeistä aikakautta siirtymänä erityisestä valtioon perustuvasta kansalaisuudesta yleisempään, henkilöön perustuvaan kansalaisuuteen (*personhood*) (Soysal 1994) tai kirjoitetaan yksilöllistymisen pakosta yhteiskunnallisena muotona. Siinä totunnainen elämäkerta joudutaan muokkaamaan uudelleen yksilöllisen perspektiivin kautta huolimatta siitä, että yksilöllisyyttä ja yksilöllistymistä voidaan vapautumisen sijaan pitää diskursiivisena konstruktiona (ks. Beck 1995; myös Lash 1995). Näyttää siltä, että täystyöllisyyden ideaalin kato, samoin kuin muiden modernin yhteiskunnan perinteiden rapautuminen (ydinperhe, luokkaidentiteetti, sukupuoli-identiteetti, naapuruusiteet ja niin edelleen), kulkee käsi kädessä yksilöllistymispuheen nousun kanssa. (ks. Beck 2000, 5, 53–56; Heiskala 1996, 151–154) Tämä yksilöllistymistä koskeva perspektiivi on mukana myös niissä tulkinnoissa, jotka Michel Maffesolin ([1993] 1995, 1996) termejä käyttäen korostavat uusheimoisuutta aikamme tyylinä, sillä heimoista toiseen vaeltaminen ja siihen liittyvä yhdessä oleminen on mahdollista vain mikäli oletamme jonkinasteisen yksilöllistymisen toteutumisen valinnan mahdollisuutena.

Globaalin ja kansallisen artikulaatiot

Voidaan kysyä, missä määrin ja missä mielessä globaali näkökulma sopii suomalaisten työttömien kirjoittamien tekstien tulkintakontekstiksi. Nykypäivän ajatus siitä, että kansallinen politiikka ja talous on entistä enemmän riippuvainen globaalitaloudesta ja kansalliset rajat ylittävästä ”poliittisesta” ja yhteiskunnallisesta muodosta, kuulostaa itsestään selvyydeltä. Jos siis talous ja politiikka ovat riippuvaisia kansalliset rajat ylittävien moninaisten toimijoiden toimintalogiikasta, eikö sama koske myös diskurssien toimintaa? Jos näin on, niin yksilöllistymispuhettakin voidaan tarkastella perspektiivistä, jonka mukaan suomalaisten työttömien tapa artikuloida työmytologiaa ei selity pitäytymällä pelkästään kansallisessa kontekstissa. Kuten Anthony Giddens (1995) esittää, arkinen ja intiimi ei ole puhtaasti paikallista vaan sitä luodaan globaalien prosessien kautta. Kansallinen ei olekaan luonnollinen, vaan (nykyään entistä enemmän) suurempien ja myös pienempien toimijoiden, diskurssien, poliittisten toimijoiden ja talouksien risteys- asemaan artikuloitu konteksti.

Yhtä lailla perusteluiksi käyvät suomalaista yhteiskuntaa koskevat näkymät. Perustava väite on, että 1990-luvun talouslama ei ole vain yksi taantuma talouden vuoristoradalla vaan sitä määrittävät hyvin erityyppiset tekijät kuin aikaisempia lamoja. Suomen talous ei ole entiseen tapaan säätelymekanismien varaan rakennettu projekti, vaan Suomi on joutunut seuraamaan yleisempää säätelymekanismien purkuprosessia ja sopeutumaan sekä siihen että avoimempaan kilpai-

luun. Tämä on eräs selitys lamalle. Ennen itämarkkinoille suunnattu massatuotanto mahdollisesti korkean työllisyyden muista talousheilahteluista huolimatta. Nyt sitä suojaa ei entiseen tapaan ole. Samalla hyvinvointivaltiolta on kadonnut sen entinen ideologinen asema lännen myönnytyksenä neuvostojärjestelmää vastaan. Taloudellinen kasvu ei ole samalla tavalla lisännyt työpaikkoja, kuten aikaisempien taantumien kohdalla. Pitkäaikaistyöttömien velvoitetyöllistämistäkin luovuttiin jo 1993. Fordismin täystyöllisyysideaalin sijaan tutkijat puhuvatkin kapitalismista tai talouskasvusta ilman työtä, mihin liittyy myös jonkinasteinen hyvinvointivaltion purkuprosessi. (Vähätalo 1998, 9–38; Vähätalo 2001; Beck 2000, 2) Tosin hyvinvointivaltio on selvinnyt melko hyvin lamasta. Vaikka sen aatteellinen perusta on muuttunut, viime aikoina se näyttää saaneen uutta kannatusta Suomessa. Näiden rakenteellisten syiden lisäksi on toki löydettävissä liuta epäonistuneita ratkaisuja, jotka osaltaan selittävät talouslamaa, mutta ymmärtääksemme Suomen talouden riippuvaisuutta valtion rajat ylittävistä tekijöistä, ei rakenteellisia tekijöitä voida sivuuttaa.

Olkoot aidot syyt missä tahansa, ainakin uusliberalistien julkisuudessa hyvinvointivaltio on laman syyllinen ja diskursiivisena käytäntönä sen kaltaisella puheella on vaikutuksia siihen, millaisiin käsityksiin ja ratkaisuihin päädytään. Tämä näkyy esimerkiksi siinä, miten sosiaalietuuksien väärinkäytöstä keskustellaan. Arvion mukaan ilmitulleiden etuuksien väärinkäytön rahasumma on noin 0,32 % maksetusta toimeentulotuesta, 0,03 % Kelan etuuksista ja 0,09 % maksetusta ansiosidonnaisesta työttömyysturvasta. Tätä seuraava kysymys on, kuinka suuri osa väärinkäytöksistä tulee ilmi. Siihen vastaaminen on retoristen kamppailujen aluetta. Karkeimmillaan työttömät määritetään huijareiksi ja etuuksien väärinkäyttäjiksi, jolloin koko tukijärjestelmän mielekkyys kyseenalaistetaan. Uusliberalismin nimissä puhuvat epäilevät ilmitulleita tapauksia jäävuoren huipuksi. Puolustajat taas puhuvat olosuhteiden uhreista tai väärinkäytön marginaalisuudesta. (Heikkilä ym. 1999; Renvall & Valtonen 1999) Ainakin edellisten lukujen valossa väärinkäyttöä tapahtuu, mutta rahallisesti kyse on maksettujen etuuksien prosentin murto-osista. Samaan diskursiivisten kamppailujen listaan voidaan liittää ns. kannustavuuspuhe, jossa tukien leikkauksia perustellaan niiden työllisyyttä ja erityisesti yksilöiden työmotivaatiota parantavana ratkaisuna. Väitteelle ei ole sen kummempia perusteluja eli sekin keskustelu on enemmän diskursiivisten kamppailujen aluetta, jossa hyväosaiset ajavat heille edullista politiikkaa. Sosiaalipoliittisissa selivityksissä tällaista jokseenkin uusliberaalia linjaa lähestyy ns. ”aktiivinen sosiaalipoliittikka” (ks. Vähätalo 2001, 41–46). Myös se, käytetäänkö työttömyyslukuja esiteltäessä Tilastokeskuksen vai Työvoimatoimiston toisistaan poikkeavia tilastoja, on julkisen retoriikan kannalta merkittävä.

Zygmunt Bauman on todennut, että ”50 vuotta hyvinvointivaltiota on ratkaisut monia sosiaalisia ongelmia ja lisännyt ihmisten kykyä hallita elämäänsä. Hyvinvointivaltion ansiosta ihmiset voivat nousta siivilleen: he ovat koulutettuja, terveitä, hyvin ravittuja ja asuvat mukavasti. Hyvinvointinsa ansiosta he arvioivat pärjäävänsä ilman hyvinvointivaltiota.” (Bauman 1997, 48) Brittiläis sosiologi Baumanin käsitys voisi olla suomalaisessa keskustelussa esitetty kanta. 1990-luvun lama onkin kytkeytynyt vahvasti uusliberaalien käsitysten Suomeen rantautumisen kanssa. Siinä mielessä 1990-lukua voidaan pitää merkkipaaluna suomalaisen yhteiskunnan muutokselle, jota määrittävät kansalliset ja paikalliset rajat ylittävät tekijät ja jonka mukana hyvinvointivaltion purkutaipumusta tai pikemminkin siitä puhumista seuraa myös tässä keskusteluyhteydessä käsitys ihmisestä omillaan pärjäävänä yksilöllisenä olentona, ilman suoraa kytkentää modernin kulttuurin työmytologiaan. Siksi hyvinvointivaltiota kritisoivan diskurssin tavoitteena ei välttämättä olekaan hyvinvointivaltion purkaminen – koska hyvinvointivaltio ylläpi-

tää kulutustasoa – vaan omillaan pärjäävien subjektien luominen työvoimapoliti-
tisten ratkaisujen, julkisten diskurssien ja median avulla.

Suomessa työetiikan aseman muutos on selvimmin nähtävissä täystyöllisyyden
ideaalin muutoksessa. Täystyöllisyyteen on lehtikirjoittelun perusteella pyritty
työpaikkoja lisäämällä, vetämällä työvoimaa markkinoilta, jakamalla työtä
useammille ja tukemalla yrittäjyyttä. Tällöin kaikkia koskeva työkyky on määrit-
tynyt kyvyksi ja haluksi osallistua palkkatyöhön. Passiivisuus ja erityisesti laiskuus,
jota erinäisten tukien maksamisen pelätään edesauttavan, ovat määrittyneet mo-
raaliseksi ongelmaksi tai henkiseksi sairaudeksi. (Alasuutari 1996, 78–95) Nykyään
vain harvat puhuvat julkisesti vakavissaan yhteisölliseksi projektiksi määrittävästä
täystyöllisyydestä. Julkisuudessa sen ideaali on saanut siirtyä yksilöllisyyttä koros-
tavien puheenparsien, kuten kansainvälisen kilpailukyyn ja taloudellisen kasvun
tavoitteiden tieltä. (ks. Rahkonen 1996, 17, 97) Esimerkiksi Pertti Alasuutari
(1996, 245–258, 268) jakaa ”toisen tasavallan” (1946–1994, sotien jälkeisestä ajas-
ta Euroopan Unioniin liittymiseen) lehtikirjoittelun talousdiskurssit kolmeen vai-
heeseen: sotaa seuranneeseen moraalitalouteen, 1960-luvun jälkipuolen suunnit-
telutalouteen ja 1980-luvulta alkaneeseen kansallista järjestelmää purkavaan ra-
hamarkkinoiden vapauttamisen kilpailutalouteen. Kilpailutalouden diskurssin il-
maantuessa markkinoiden parhaiten ylläpitämä ”yksilönvapaus” nousi muut ar-
vot alistavaksi periaatteeksi. 1990-luvun lamassa sen vaikutukset näkyvät esimer-
kiksi etsittäessä laman syitä työmoraaalin rappeutumisesta.

Työmytologia ja yksilöllistymispuhe

Mikä sitten on yksilöllistymispuheen asema työmytologiassa? Zygmunt Baumanin
(1998) käsittelyn perusteella yksilöllistymispuhe on purkanut modernin kulttuu-
rin työmytologiaa ja artikuloinut uuden rajan tuottavien/kuluttavien ja tuotan-
non/kulutuksen kierron ulkopuolelle jäävien yksilöiden välille. Weberiläinen työ-
etiikka on ollut normalisoivan kontrollin ristiretki, jossa ihmiset mobilisoidaan
töihin perustelemalla työn jalous. Työstä muodostuikin sekä sosiaalisen sijoittu-
misen että yksilön identiteetin keskeisin tekijä: jos esimoderneissa yhteisöissä
roolit olivat perinteen sanelemia ja usein syntymässä määrättyjä, modernin työe-
tiikassa kysymys siitä ”kuka olet?” tarkoitti tavallisesti ”mitä teet työksesi?”.

Työetiikassa työttömillä oli selvä funktio työvoimareservinä. Nyt työttömät
määrittyvät pikemminkin ”viallisiksi kuluttajiksi”, joilla ei ole selvää funktiota,
väittää Bauman. Samalla työetiikka on muuttunut kaikkia koskevasta normista
yksilöllistymisen retoriseksi strategiaksi, jonka tavoitteena on määrittää työttö-
mien luonne ja asema yhteiskuntamuodostuman kokonaisuudessa. Rikkaiden
elämästä työetiikka on katoamassa siksi, että heidät määritellään ensisijaisesti
kuluttajina. Globaalikapitalismin muuttuneen luonteen vuoksi työetiikan perus-
kivi – tulevaisuuteen siirretty palkinto – menettää asemansa maailmassa, jossa
instituutiot muuttuvat nopeasti työnantajien keskittyessä myymään ja liikku-
maan eteenpäin maksimoidakseen voittonsa ja noudattaakseen ”sijoittajan arvo-
maailmaa” paikallaan pysyvän, työetiikan mukaisen työläisen sijaan (Sennett
1999, 99). Kun modernin kulttuurin työmytologiaan kuului yksilön askeesi yhteis-
öllisen projektin hyväksi ja halun tydyttymisen mahdottomuus, nyt meitä keho-
tetaan nauttimaan itsestämme (kuluttamalla).

Köyhien ja työttömien kohdalla työetiikka toimii edelleen, mutta entisestä
poikkeavalla tavalla. Työetiikka on yksilöllistynyt siinä mielessä, että sen ajatel-
laan olevan henkilökohtainen ominaisuus, joka työttömiltä puuttuu. Se ei koske-
ta kuluttajia, vaikka heidän on kulttuurin logiikan mukaan täytyntä sisäistää se

(vain sillä perusteella, että he ovat kuluttajia). Työttömiltä työetiikan sanotaan puuttuvan, mutta juuri heihin sen retoriikka kohdistuu. Työetiikalla onkin kaksi uutta tehtävää. Se kertoo työttömien velvollisuudet sanomatta mitään rikkaiden osasta ja vapauttaa parempiosaiset vastuustaan työttömiä kohtaan kieltämällä riippuvuussuhteen näiden väliltä. Näin siis työetiikka, joka ennen toimi osana modernin yhteiskunnan järjestyshakuisuutta, koskettaa uusliberalistisessa yksilöllistymispuheessa erityisesti työttömiä syyllistäen heitä sisäistämättömästä työetiikasta. Työttömyys on yksilöön kohdistettu rangaistus synneistä – kyvyttömyydestä ja haluttomuudesta tehdä palkkatyötä. (Bauman 1998; myös Vähätalo 2001, 187–215) Esimerkkinä tästä on sosiaalietuuksien väärinkäytöksiä koskeva julkinen keskustelu ja niiden uutisointi, mikä edesauttaa työttömiin kohdistuvan ”affektiivisen epidemian” (Grossberg 1992, 281–292) leviämistä.

Jos siis yksilöllistymisdiskurssi on ollut alisteinen täystyöllisyyttä korostavalle modernin kulttuurin työmytologialle, nyt osat näyttävät kääntyneen toisin päin. Tällainen työttömiä syyllistävä diskursiivinen käytäntö on mahdollista epävarmuuden suuntatiedottomassa kulttuurissa, jossa onnistumiset ja epäonnistumiset on yksityistetty: yksilö asettaa tehokkuuden vaatimuksen itselleen *ikään kuin* vailla ulkoista määrittäjää. Yksilö ymmärretään yrityksenä, jonka sijoittuminen työn kulutuksen ulkopuolelle tulkitaan uusliberalismin kulttuurisessa kehyksessä epäonnistuneen tuotteen epäonnistuneeksi markkinoinniksi. Siten sosiaalisesti ja kulttuurisesti tuotettu yksilöllistymispuhe mahdollistaa ja tukee työttömien syyllistämistä. Kenties juuri massatyöttömyyden julkisen hyväksymisen ytimessä on uusliberalismin mukainen tavoite ymmärtää yksilö yrityksenä (Gordon 1991, 44; Dean 1998, 202; Beck 2000, 3).

Näin yksilöllistymisdiskurssi toimii ainakin kahdella tasolla. Toisaalta se luo uusliberalistisen projektin kaltaista puheavaruutta yksilöllistämällä työvoiman ja kuluttajan ja toisaalta se toimii työttömien tapana merkityksellistää panostuksiin, luoda uudenlaisia perusteita ja suuntia kriisiytyneen työuran jälkeiselle ajalle. Samalla kun työttömät kyseenalaistavat työmytologian ja työn tekemisen identiteettejä määrittävää voimaa, he ajautuvat sellaisten diskurssien käyttöön, joita uusliberalistinen globaalikapitalismi artikuloi jo omien tavoitteidensa mukaiseksi. Yksilöllistymispuhe on kuitenkin monilla eri tasoilla tapahtuvien muutosten tuote, jonka artikulointimahdollisuudet ovat jatkuvasti avoimina.

Kulttuuriset sijoitussalkut ja uudet aloitukset

Yksilöllistymispuhe ulottuu myös uusien kulttuuristen rajalinjojen ja uusien yhteisömuotojen luomiseen. Fordismin työmytologian ”vanhan tehtaan” malli toteutettiin dualistista kommunikaatiota työntekijöiden ja työläisten välillä. Siinä tehdas hallitsi markkinoita, mutta oli riippuvainen työvoimamarkkinoista (ammattitaitoisesta työvoimasta). Tämä jako näyttää muuttuvan ”uuden tehtaan” mallin mukaiseksi. Siinä työvoimaan suhtaudutaan kommunikaatiopartnerina: työläisen ja työntekijän sisäinen dualismi katoaa muodostaen kollektiivisen identiteetin, jota arkisesti kutsutaan työtiimiksi. Se on yritystoiminnan palvelukseen mobilisoitu markkinoista riippuvainen työyhteisö, josta tulee identiteetin tarjoava työläisten itseaktualisoinnin territorio. Samalla uusi kommunikaatiivinen dualismi rakentuu tehtaan sisä- ja ulkopuolen välille. Ulkopuolelle jäävät työttömät. Uusi tehdas ei ole niinkään riippuvainen ammattitaitoisesta työvoimasta, mikäli se pystyy säätelemään työvoimamarkkinoita määrittämällä työkuulttuurin luonnetta. (Vähämäki 1997, 221–242 ja Vähämäki 1998; myös Siltala 1999a, 1999b) Mikäli tämä analyysi pitää paikkansa, työttömien ongelmana on heidän poissulkemisen-

sa kommunikaatiosysteemistä ja itseaktualisoinnin alueelta (työstä). Mekanismi on hyvin erilainen kuin Matti Kortteisenkin (1992) analysoima, työetiikan sisään rakennettu selviytymisen eetos, vaikka siinäkin "minä" ja "itsellisyys" ovat perustavia arvoja. Jos ennen yksilöllistymispuhe ylläpiti yhteisöllistä ja kansallista ajatusta täystyöllisyydestä varaten työttömille paikan työvoimareservinä, nyt sen funktiona – sikäli kun se kytkeytyy uusliberalismiin – on sulkea tarpeettomat yksilöt kommunikaatiosfääriin ulkopuolelle. Jos työttömillä ei tässä hahmotelmassa ole muuta mahdollisuutta kuin odottaa pääsyä takaisin vähitellen sulkeutuvan kommunikaation piiriin, onko työttömillä mahdollisuus muuttaa kulttuurisen sijoitussalkkunsu sisältöä, panostaa energiansa ja artikulaationsa toisiin?

Yksilöllistymispuhe toimii sijoitussalkun sisällön uudelleen määrittämisen resursseina. Työttömät elävät siinä määrin samalla diskursiivisella kartalla kuin muutkin, että muiden kulttuuristen aatteiden kanssa samankaltaisen diskurssin käyttö oman paikkansa ja työmytologian (uus)artikuloinnin resursseina ei lopulta-kaan ole yllätys. Yksilöllistymispuhe ja aitousretoriikka toimivat jo edellä mainittujen lisäksi esimerkiksi new age -retoriikassa, psykokulttuurisessa sisäisyysretoriikassa ja kuolevien saattohoidossa. (ks. Heelas 1996; Kivivuori 1999; Utriainen 1999; Taira 2000, 222–228) Yksilöllistymispuhe korostuu myös Ulrich Beckin (2000, 5–6) visiossa: työyhteiskunnan antiteesi ei ole vapaa-ajan yhteiskunta, joka olisi vain työyhteiskunnan logiikan kääntämistä, vaan "tee-se-itse"-kulttuurin itseään aktivoiva, itsetietoinen, poliittinen kansalaisyhteiskunta.

Kaikilla työttömillä ei ole nostalgiaa täystyöllisyyteen ja modernin kulttuurin mytologiaan, joka Beckin (2000, 7) mukaan estääkin meitä näkemästä toista modernia koskevia tendenssejä. Sen sijaan yksilöllistymispuhe artikuloituu monin eri tavoin. Yksilöllistymispuhe auttaa toimintakyvyn kasvattamisessa ja itsetunnon ylläpitämisessä tilanteessa, jossa ei ole työtä sellaisessa kulttuurissa, jossa työnteke on perustava arvo. Se mahdollistaa muiden arvojen asettamisen työn rinnalle (tai sijaan). Esimerkiksi harrastuksista, luonnosta ja ihmisuhteista kirjoittaminen korostavat työstä, tuottavuudesta ja kulutuksesta poikkeavien panostuskarttojen (*matterings maps*) asettumista arjen ytimeen. Ihmiset alkavat panostaa energiaansa sellaisiin asioihin, joilla on heille väliä ja jotka tuottavat tolkkua heidän elämänsä. Tämä ei tarkoita palkkatyön arvostuksen katoamista, vaan eron tekemistä työmytologiaan ja palkkatyön alistamista yksilöllistymispuheeseen kuuluvalla käsityksellä aidosta ja autenttisesta itsestä, kuten edellä lainatuista työttömien kirjoituksista voidaan selvästi havaita. Työttömille yksilöllistymispuhe onkin tapa, jolla arkea merkityksellistetään tilanteessa, jossa protestanttisen työetiikan tarjoamat merkityskartat (*maps of meaning*) eivät sitä jäsenä. (Grossberg 1992, 1995; Taira 2000)

Työttömien kirjoituksissa itse tulee pyhitetyksi, erotetuksi arkisesta. Se asettuu identiteetin ja elämänprojektin uudeksi perustaksi yhteisöllisen työmytologian sijaan. Mahdollisesti tämä on kulttuurisen mytologian valmistautumista siihen, että täystyöllisyys ei tule olemaan tulevaisuuden visioiden asialistalla, mikä on täysin eri asia kuin puhua virheellisesti palkkatyön lopusta. Mytologia ei kuitenkaan mahdollista työttömille pelastusta. Jos protestanttinen työetiikka tarjosi "armontilan" työläisille määrittämällä sen uskonvarmuuden ilmaukseksi, työttömien osana oli kilvoittelu työpaikoista alempiarvoisessa marginaalissa. Vaikka modernin kulttuurin työmytologia on muutoksenalainen, sen seurauksena työttömille ei määrity paikkaa "pelastettujen" joukossa. Työttömien kirjoituksissa avautuvatkin korkeintaan uudet mahdollisuudet, uudet aloitukset, jotka eivät osoita selkeästi minnekään ennalta määrättyyn suuntaan. Vaikka yksilöllistymispuheessa yksilö asettuukin perustaksi, se on yksilö vailla selkeää suuntaa. Tämä pätee monin paikoin niin työttömien kirjoituksiin kuin uusliberaalin markkinalo-

giikan tuottamiin epäjatkuviin uranäkymiin. Työmaailman esimerkkejä tämänkaltaisesta puheesta varmasti jokainen on kuullut. Työttömiltä sen sijaan esitän kaksi esimerkkiä.

Työttömyydellä, kuten kaikilla muillakin asioilla on toinen puolensa. Uusi elämäntilanne pitäisi nähdä haasteena. Ei loppuna, vaan alkuna. Kerrankin on aikaa itselle ja perheelle. Viimeinkin olisi mahdollisuus tehdä niitä asioita, joista on aina haaveillut. Pitää olla rohkea ja alkaa tutustua itseensä, pyrkiä toteuttamaan sitä.

Vaikka kirjoittaja esittää työttömyyden osin negatiivisena asiana, sen toisena, positiivisena puolena on uusien aloitusten mahdollisuus ja *itselle* varattu aika. Kiinnostavaa kyllä, tämä vaihtoehto vaatii rohkeutta kenties siksi, että työmytologia ei suo suuntaa työn ulkopuolelle. Uusi reitti ei kuljekaakaan erityisesti mihinkään tiettyyn suuntaan vaan pois entisestä työmytologiasta. Nykyään epäjatkuvuus kuitenkin artikuloituu yksilöllistymispuheeseen riippumatta siitä ollaanko työssä vai ei. Siinä on ero entiseen täystyöllisyyden projektin ja yksilöllistymispuheen kytkökseen.

Menneisyys on tullut minulle tärkeäksi ja eläväksi. Aivan kuin minun olisi pakko käydä päätäni lävitse ja järjestellä sitä uuteen uskoon. Yrittää saada selville siitä mikä oikein olen ja kuka olen ollut. Seuloa ja seuloa mielen sopukoita löytääkseni jotain, mikä hivenenkin muistuttaa nykyistä elämäntilannettani. Toisi siihen ratkaisumalleja ja valoa. Mutta mitään vastaavuutta ei näytä menneisyydestä löytyvän. Tulevaisuuteni on tällä hetkellä sumuinen ja epävarma. Yhtään helppoa tai suoraa tietä eteenpäin ei ole. Nyt 28-vuotiaana olen ensimmäistä kertaa elämässäni työtön.

Tässäkin esimerkissä korostuu suuntatiedottomuus. Kirjoittajan tavoitteena on järjestellä menneisyyttä siten, että voitaisiin kertoa uusi tarina itsestä. Tarinassa tulisi selvittää sitä kuka kirjoittaja on ja siten löytää uusia, mahdollisesti perinteisestä työmytologiasta poikkeavia tarinoita menneisyydelle ja suuntia tulevaisuudelle.

Työttömät ovat omaksuneet yksilöllistymiskurssin määrittäessään paikkaansa yhteiskunnassa. Työttömien artikuloimana se ei määritä yksilöä yrityksenä, vaan työstä erossa olevaksi yksilöksi. Siten se tuottaa – kurssin asettamien ehtojen puitteissa – toimintakykyä suuntatiedottomassa tilanteessa, jossa täystyöllisyyden ideaali alkaa tuntua menneen maailman kalustukseen kuuluvalla ajatuksella.

Miten yksilöllistymispuhe toimii?

Jos modernin kulttuurin työmytologiassa on mahdotonta elää työttömänä muutoin kuin haikailemalla takaisin töihin, täystyöllisyyden ideaalin aseman osoittautuessa vaikeasti ylläpidettäväksi työttömät alkavat löytää uusia sisältöjä, perustoja ja panostuksia elämälleen ja siten järjestämään panostuksensa ja elämäntarinsansa modernin työmytologian merkityskartoista poikkeavalla tavalla. Siksi yksilöllistymispuheen esiintyminen ei ole niinkään tarkastelemieni työttömien yksilöllinen oivallus. Pikemminkin se on kulttuurimme rakenteellisessa paikassa nimeltä työttömyys helposti artikuloituvaa diskurssia, joka mahdollistaa työn mytologisen territorion artikuloimista toisin. Gilles Deleuzen ja Félix Guattarin (1998)

termein se on pakoviiva, joka purkaa hierarkkisia rakenteita ja deterritorialisoi vakiintuneita artikulaatioita. Sen ongelma on kirjoituskielipolitiikan syntya-jankohdan jälkeisen Suomen lähentyminen kohti uusliberalistista globaalitalou-den aatetta, jossa yksilöllistymispuhe kiinnittyy työetiikasta ja täystyöllisyyden ihanteista poikkeavaan uusliberaaliin työmytologiaan. Siksi pakoviiva näyttää jossain määrin reterritorialisoituvan pääoman nykylogiikan piiriin. Yksilöllistymis-puheen artikulaatiot eivät kuitenkaan ole sulkeutuneet, vaan ne tulevat jatku-maan edelleen. Tässä diskurssien liikkeessä niin yksilöllillä, instituutioiden toimin-talogiikoilla kuin medioilla on kaikilla tuottava rooli. Tämä on kriittisestä näkö-kulmasta kiinnostava kysymys, jonka vastaus jää avoimeksi. Selvää vastausta tär-keämpi onkin itse kysymys, koska vain siten voimme problematisoida aihetta jat-kossa.

Yksilöllistymisdiskurssi ei ole sillä tavalla viaton, että se kaapattaisiin vain tiet-tyjen eturyhmien käyttöön. Eturyhmistä riippumatta se halkaisee maailman yksi-löön ja sen ulkopuoliseen todellisuuteen sekä ohjaa asettamaan yksilön tarkaste-lumme perustaksi yhteisöllisen työetiikan sijaan. Se on diskurssin yleisempi funk-tio. Yksilöllistymispuheen käyttö taas on keskeinen ja vaikutusvaltainen työttö-mien julkisista vastauksista täystyöllisyyden ihanteelle. Se tarjoaa työttömille vaihtoehtoisen näkymän elämän järjestämiseen mielekkäällä tavalla. Mikäli yksi-löllistymispuhe osoittautuu jatkossakin kantavaksi, saatamme hyvinkin olla siirty-mässä täystyöllisyyden diskurssista yksilödiskurssiin. Yksilödiskurssin artikulaa-tioista käydään kamppailua, jossa mediajulkisuudella on keskeinen asema. Esi-merkiksi vastakkaiset mielikuvat 1990-luvun Suomesta yhtäältä työttömyyden ja pelastusarmeijan leipäjonon ja toisaalta Nokian menestyksen vuosikymmenenä artikuloivat samaa yksilöllistymisdiskurssia eri tavoin.

Lähteet

- Alasuutari, Pertti (1996)
Toinen tasavalta. Suomi 1946–1994. Tampere: Vastapaino.
- Barthes, Roland ([1957] 1994)
Mytologioita. Helsinki: Gaudeamus.
- Bauman, Zygmunt (1997)
Aikalaiskeskustelun postmoderni luotain – Zygmunt Baumanin haastattelu. Haastattelijoina Riikka Jokinen & Tuomo Kokkonen. Niin & näin 4:3, 44–48.
- Bauman, Zygmunt (1998)
Work, Consumerism and the New Poor. Buckingham: Open University Press.
- Beck, Ulrich (1995)
Politikan uudelleen keksiminen: kohti refleksiivisen modernisaation teoriaa. Teoksessa Beck, Ulrich, Anthony Giddens & Scott Lash: Nykyajan jäljillä. Refleksiivinen modernisaatio. Tampere: Vastapaino, 11–82.
- Beck, Ulrich (2000)
The Brave New World of Work. Cambridge: Polity.
- Dean, Mitchell (1998)
Neo-Liberalism as Counter-Enlightenment Cultural Critique. Teoksessa Sakari Hänninen (ed.) Displacement of Social Policies. Jyväskylä: SoPhi, 198–226.
- Deleuze, Gilles & Félix Guattari ([1980] 1998)
A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Giddens, Anthony (1995)
Elämää jälkitraditionaalisessa yhteiskunnassa. Teoksessa Beck, Ulrich, Anthony Giddens & Scott Lash: Nykyajan jäljillä. Refleksiivinen modernisaatio. Tampere: Vastapaino, 83–152.
- Gordon, Colin (1991)
Governmental Rationality. An Introduction. Teoksessa Burchell, Graham, Colin Gordon & Peter Miller (eds.) The Foucault Effect. Studies in Governmentality. London: Harvester Wheatsheaf, 1–51.
- Grossberg, Lawrence (1992) We Gotta Get Out of This Place. Popular Conservatism and Postmodern Culture. New York: Routledge.

- Grossberg, Lawrence (1995)
Mielihyvän kytkennät. Risteilyjä populaarikulttuurissa. Tampere: Vastapaino.
- Grossberg, Lawrence (1997a)
Bringing it All Back Home. Essays on Cultural Studies. Durham: Duke University Press.
- Grossberg, Lawrence (1997b)
Dancing in spite of Myself. Essays on Popular Culture. Durham: Duke University Press.
- Hall, Stuart (1992)
Kulttuurin ja politiikan murroksia. Tampere: Vastapaino.
- Hall, Stuart (1999)
Identiteetti. Tampere: Vastapaino.
- Heelas, Paul (1996)
New Age Movement. The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity. Oxford: Blackwell.
- Heikkilä, Matti, Anne Leppänen & Tuukka Lahti (1999)
Viranomaisten tietoon tullut sosiaaliturvan väärinkäyttö. Teoksessa Hellsten, Katri & Hannu Uusitalo (toim.) Näkökulmia sosiaaliturvan väärinkäyttöön. Stakesin raportteja 245, 49–79.
- Heiskala, Risto (1996)
Kohti keinotekoista yhteiskuntaa. Helsinki: Gaudeamus.
- Kivivuori, Janne (1999)
Psykokirkko. Psykokulttuuri, uskonto ja moderni yhteiskunta. Helsinki: Gaudeamus.
- Kortteinen, Matti (1992)
Kunnian kenttä. Suomalainen palkkatyö kulttuurisena muotona. Helsinki: Hanki ja jää.
- Kortteinen, Matti & Hannu Tuomikoski (1998)
Työtön. Tutkimus pitkäaikaistyöttömien selviytymisestä. Helsinki: Hanki ja jää.
- Laaksonen, Pekka & Ulla Piela (toim.) (1993)
Työttömän tarina. Helsinki: SKS.
- Lash, Scott (1995)
Refleksiivisyys ja sen vastinparit: rakenne, estetiikka, yhteisö. Teoksessa Beck, Ulrich, Anthony Giddens & Scott Lash: Nykyaajan jäljillä. Refleksiivinen modernisaatio. Tampere: Vastapaino, 153–235.
- Maffesoli, Michel ([1993] 1995)
Maailman mieli. Yhteisöllisen tyylin muodoista. Helsinki: Gaudeamus.
- Maffesoli, Michel (1996)
The Time of the Tribes. The Decline of Individualism in Mass Society. London: Sage.
- McCutcheon, Russell T. (2001)
Critics Not Caretakers. Redescribing the Public Study of Religion. New York: SUNY.
- Rahkonen, Keijo (1996)
Utopiat ja anti-utopiat. Kirjoituksia vuosituhatosen vaihteen päättyessä. Helsinki: Gaudeamus.
- Renvall, Mika & Sanna Valtonen (1999)
Miten sosiaaliturvan väärinkäytöstä puhuttiin julkisuudessa. Teoksessa Hellsten, Katri & Hannu Uusitalo (toim.) Näkökulmia sosiaaliturvan väärinkäyttöön. Stakes raportteja 245, 119–144.
- Sennett, Richard (1999)
The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism. New York: W. W. Norton.
- Siltala, Juha (1999a)
Kenen joukossa seisot, kenen lippistä kannat. Helsingin Sanomat, kuukausiliite, helmikuu, 68–71.
- Siltala, Juha (1999b)
Sosiologinen ja psykologinen minä: minus vuorovaikutuksen historiana ja tunnedynaamisena kokonaisuutena. Teoksessa Näre, Sari (toim.) Tunteiden sosiologiaa. Osa 2. Historiaa ja sääätelyä. Helsinki: SKS, 371–465.
- Slack, Jennifer Daryl (1996)
The Theory and Method of Articulation in Cultural Studies. Teoksessa Morley, David & Kuan-Hsing Chen (eds.) Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies. London: Routledge, 112–127.
- Soysal, Yasemin N. (1994)
The Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe. Chicago: Chicago University Press.
- Taira, Teemu (2000)
Erotettuna työstä. Työttömien elämänprojektit ja työttömyyden kontekstit modernin kriisissä. Turun yliopisto: Uskontotieteen julkaisematon liseniaattitutkimus.
- Utriainen, Terhi (1999)
Läsnä, riisuttu, puhdas. Uskontoantropologinen tutkimus naisista kuolevien vierellä. Helsinki: SKS.
- Vähämäki, Jussi (1997)
Elämä teoriassa. Tutkimus toimeentosta tiedosta kommunikaatioyhteiskunnassa. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Vähämäki, Jussi (1998)
Elämänpolitiikka ja biopolitiikka. Teoksessa Roos, J.P. & Tommi Hoikkala (toim.) Elämänpolitiikka. Helsinki: Gaudeamus, 128–151.
- Vähätalo, Kari (1998)
Työttömyys ja suomalainen yhteiskunta. Helsinki: Gaudeamus.
- Vähätalo, Kari (2001)
Lama ja kaupunkien pitkäaikaistyöttömät. Seurantatutkimus 1304 pitkäaikaistyöttömästä työvoimatoimiston ja sosiaalihuollon toimeentulotuen asiakkaina kuudessa suomalaisessa kaupungissa vuosina 1991–1998. Työvoimapolitiittinen tutkimus nro 230. Helsinki: Työministeriö.
- Weber, Max ([1904–1905] 1990)
Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki. Helsinki: WSOY.